

МЕТАФОРИЧНІ МОДЕЛІ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНСЬКОМУ ЩОДЕННИКОВОМУ ДИСКУРСІ

Ігнат'єва С. Є. Метафоричні моделі пам'яті в українському щоденниковому дискурсі.

У статті представлено метафоричні моделі пам'яті як найпродуктивніші в українському щоденниковому дискурсі. Визначені метафори пам'яті окреслено особливими маркерами, що не лише увиразнюють щоденникову текстову тканину, а й формують її скелет. Виразними вербалізаторами в метафоричній моделі пам'яті названі такі фрейми: «душа пам'ятає», «мати перед очима»; «стояти перед очима», «вертатися думками», «постати перед нею», «спливати в пам'яті». «змигнути в пам'яті», «не виходити з пам'яті», «політати думками понад бідною Україною», «озватися звідти, з дитинства, юності», «не запектися в душі», «міцно врізатися в пам'ять», «увібрати в душу, запам'ятати, зберегти у пам'яті», «пропливати перед очима», «зринати з глибин пам'яті», «зостатися в душі», «лягати на душу як тиха молитва», «оживати в пам'яті», «не вмерти в мені», «оновлювати в пам'яті», «зберегти хвилюючі таємниці», «скресають згадки» та ін.

Виокремлено метафоричні образи-порівняння «пам'ять – свічка», «пам'ять – рослина», що становлять опозицію за лінією абстрактне – конкретне. Зафіксовано ознакові й адвербіальних метафоричні моделі на позначення процесів пам'яті. Пам'ять – це суперечливий процес спілкування Его з собою, зі своїм минулим, що постійно дистанціюється. Метафоричну модель пам'яті в щоденниковому дискурсі варто формувати, ураховуючи такими ментальними поняттями, як думка, гадка, свідомість, бажання, сумнів.

Ключові слова: метафорична модель пам'яті, щоденниковий дискурс, метафори пам'яті, метафоричні образи-порівняння.

Ігнат'єва С. Е. Метафорическая модель памяти в украинском дневниковом дискурсе.

В статье исследуются метафорические модели памяти как самые продуктивные в украинском дневниковом дискурсе. Выделенные метафоры памяти очерчиваются особенными маркерами, которые не только делают выразительными дневниковую текстовую ткань, но и формируют ее скелет. Выразительными вербализаторами в метафорической модели памяти называются такие фреймы: «душа помнит», «иметь перед глазами», «стоять перед глазами», «возвращаться мыслями», «встать пред ней», «сплечь в памяти», «смигнуть в памяти», «не выходит с памяти», «полетать мыслями над бедной Украиной», «озваться оттуда, с детства, с юности», «не запечься в душе»,

«твердо врезаться в память», «вобрать в душу, запомнить, сберечь в памяти», «проплыть перед глазами», «возникнуть с глубины памяти», «остаться в душе», «лечь на душу как тихая молитва», «оживать в памяти», «не умереть во мне», «оновиться в памяти», «сберечь волнующие тайны», «возникают воспоминания» и др.

Выделяются метафорические образы-сравнения «память – свеча», «память – растение», что образует оппозицию по линии абстрактное – конкретное. Фиксируются определительные и адвербиальные метафорические модели, которые обозначают процессы памяти. Память – это неоднозначный процесс общения Его з собой, со своим прошлым, которое постоянно дистанцируется. Метафорическую модель памяти в дневниковом дискурсе необходимо формировать, учитывая такие ментальные понятия, как мысль, домысел, сознание, желания, сомнения.

Ключевые слова: метафорическая модель памяти, дневниковый дискурс, метафоры памяти, метафорические образы-сравнения.

Ihnatieva S. Y. Metaphorical Memory Models in Ukrainian Diary Discourse.

The article presents metaphorical memory models as the most productive in the Ukrainian diary discourse. Ukrainian diary discourse definitely topographs the general map of the memory of the world in which the diarist lived. Through the prism of his own consciousness he marks the present and denotes himself in it. Separate segments – diarrheal, autobiographical, written, generational, as if puzzles are a common memory card, each of which films a single fragment through the prism of the diary writer vision. Defined metaphors of memory are outlined by special markers, which not only visualize the diary text fabric, but also form its skeleton. The expressive verbalizers in the metaphorical memory model are the following frames: «душа пам'ятає», «мати перед очима»; «стояти перед очима», «вертатися думками», «постати перед нею», «спливати в пам'яті», «змигнути в пам'яті», «не виходити з пам'яті», «політати думками понад бідною Україною», «озватися звідти, з дитинства, юності», «не запектися в душі», «міцно врізатися в пам'ять», «увібрати в душу, запам'ятати, зберегти в пам'яті», «пропливати перед очима», «зринати з глибин пам'яті», «зостатися в душі» etc.

The following metaphorical images-comparisons have been singled out: «пам'ять – свічка», «пам'ять – рослина»; they constitute the opposition abstract – concrete. Significant and adverbial metaphorical models indicating memory processes have been identified. Complex metaphorical constructions, such as «той сором живе в мені» are used as the means of expressivity contributing much to the emotional and figurative conveying of the diary writer's thoughts. Metaphorical potential of the phrase «думки звертаються до тих, кого давно нема» not only causes emotions associated with past events in the life of a diary writer. These emotions are alive and they simulate his linguistic space, contribute to the creation of a certain picture of the world with the corresponding reactions to them, provide the reliability of the reproduced information. Memory is not just a resource (archival repository) of everything experienced by a diarist, not just information, emotions, skills and abilities, words, categories, but also the contradictory process of Ego's communication with himself, with his constantly distancing past. It is proved that memory is the sum of all knowledge of the diarist about the world and about himself. The metaphorical model of memory in a diary discourse should be formed with the consideration of such mental concepts as thought, suggestion, consciousness, desire, and doubt.

Key words: metaphoric memory model, diary, discourse, metaphors of memory, metaphorical images-a comparison.

Український щоденниковий дискурс виразно топографує загальну карту пам'яті світу, у якому довелося жити діаристові. У цій карті автор через призму власної свідомості маркує сучасність, позначає себе у ній. Окремі сегменти – діарійні, автобіографічні, письменницькі, поколіннєві, як пазли складають загальну карту пам'яті.

Широковживані у щоденниковому дискурсі конструкції із семою «пам'ять», не тільки вказують на «щоденникову орієнтацію», а й образно, через загальномовні метафори презентують власне «механізм» запам'ятовування. Зокрема, Н. Брагіна вважає, що «...психофізичні властивості пам'яті в мові передаються метафорами мовлення, які «розщеплюють» «Я» людини на двох учасників діалогу: мовця й слухача. Перший репрезентує минуле, другий – теперішнє» [1, с. 93].

Метафори пам'яті є його особливими маркерами, що не лише увиразнюють текстову тканину щоденникового дискурсу, а й формують його скелет. Виразними вербалізаторами в метафоричній моделі пам'яті є такі фрейми:

– «**душа пам'ятає**». Пор.: *Чиясь таки турботлива душа пам'ятає предків своїх...* (3, с. 792);

– «**мати перед очима**»; «**стояти перед очима**». Пор.: *Завершується відмірянй тобі долею шлях. Бачив країни Заходу і Сходу, бував по цей і по той бік екватора. **Маю перед очима** досить повний образ планети. Що більше відкривалось мені, то більше вражала її мініатюрність, незахищеність перед безвістями космічного холоду. І не перестає тебе дивувати це чудо, чудо життя, що летить у безвістях...* (5, с. 26); *У мене **перед очима стоять** привиди – кийські звільнені з неволі громадяни, живі мерці* (6, с. 312); *У важкі хвилини, коли здавалося, вистояти неможливо, **перед моїми очима** завжди зринали літературні герої і додавали нових сил* (10, с. 124);

– «**вертатися думками**». Пор.: *Що зі мною діється? Що не роблю, куди не йду, знов і знов **вертаюсь думками** до одного: що буде з людьми? Кожен вияв загострень міжнародних раниць душу! Як далі жити? Страждати й страждати – це така тобі доля? Не покидає той стан, що в «Альпах», – всіх обійняти хочеться...* (5, с. 50);

– «**постати перед нею**». Пор.: *Може, є щось у житті таке, до чого людина й не повинна повертатись вдруге? Щоб чари не розвіялись, щоб не обуденилось те, що – вперше і востаннє – **постало перед нею**, як образ краси найвищої, божественної?* (5, с. 50);

– **«зостатися в душі»**. Пор.: *Ось так і ця азовська «степова Еллада» хай зостанеться в душі поетичним і прекрасним видінням, чимось фантастичним, де і небо, і люди, і птахи – все було не таке, як скрізь...*(5, с. 50);

– **«не виходити з пам'яті»**. Пор.: *Не виходить з пам'яті Єлизавета Аврамівна Винник з Сушків – дев'яностолітня баба* (3, с. 793);

– **«політати думками понад бідною Україною»**. Пор.: *Поговорив сьогодні з Крижанівським, політав думками понад бідною Україною, і так мені стало сумно, так тужно, що й сказати собі не можу...* (6, с. 257);

– **«озватися звідти, з дитинства, юності»**. Пор.: *Бачимо зиму нарешті: тверду, снігову, морозну. І з нею щось ніби озвалося звідти, з дитинства ...*(5, с. 309); *Голос із юності* (лист): *«адже ми з тобою були чистими струмочками, джереляночками»* (5, с. 73);

– **«не запектися в душі»**. Пор.: *Але це не надломило його і не запеклося в душі образливою чорнотою, а ще ніби більше випрозорило й вибілило її* (10, с. 53);

– **«міцно врізатися в пам'ять»**. Пор.: *Всі вони міцно врізалися в мою пам'ять – моє щастя залежало від їх ставлення, сумлінності та добросовісності* (10, с. 17);

– **«увібрати в душу, запам'ятати, зберегти у пам'яті»**. Пор.: *Те, що відбувається навколо, має неперебутнє значення, все хочеться увібрати в душу, запам'ятати, зберегти у пам'яті* (12, с. 37);

– **«увібрати серцем і розумом»**. Пор.: *Навіть коли б мені Господь дарував двісті – триста років життя, то і тоді, мабуть, я не встигнув би зафіксувати для грядущих поколінь українців ту неймовірно жорстку правду, котру **ввібрали мої серце й розум**, слухаючи розповіді; але все одно тепер, скільки зможу і скільки буде відпущено земного життя, доноситиму правду безстрашно і незрадливо, жодним словом-рядком не фальшивитиму* (3, с.803);

– **«міцно сидіти»**. Пор.: *...в мені міцно сидить усвідомлення того, що є багато людей, яким у цей час незрівнянно важче, які конають на лікарняних чи тюремних нарах, на чужині чи вулиці* (11, с. 43);

– **«закарбуватися в серці»**. Пор.: *На жаль, досі я мало знав творчість В. Сологуба, тільки децю читав у «ЛУ», але це **закарбувалося в серці*** (12, с. 189);

– **«не дати забути»**. Пор.: *Я знаю те жахіття, що приносить біль. Вісім років він наступає мені на п'яти, жать, як змія, несподівано і підступно у будь-яку пору чи ночі, не дає мені забути, що він моя тінь і разом з ним назирці за мною ходить смерть* (12, с. 65);

– **«спливати в пам'яті»**. Пор.: *Але думка працює і я ще контролюю свої відчуття. У пам'яті спливає остання фраза Юрка Гудзя, почута від нього при прощанні: «Колись ітиму, як ми зараз, упаду – і помру»* (11, с. 48);

– **«зринати з глибин пам'яті»**. Пор.: *Голос Мазепи зринає з глибин пам'яті, ніби з невідомої далечини, а ще ніби передучора слухав його псальми...* (9, с. 122);

– **«пропливати перед очима»**. Пор.: *...і Московія з її величезними просторами пропливала перед моїми очима* (9, с. 100);

– **«змигнути у пам'яті»**. Пор.: *Змигнуло у пам'яті: у давній статті Ігоря Герету якимось зазначив: важливо як пишемо і підходимо до слова: чи як до святині, перед якою в німому зачудуванні зупиняється душа, чи як до предмета гри* (10, с. 80);

– **«лягати на душу як тиха молитва»**. Пор.: *Така дивна і світла краса Мотрина, що кожне її слово звучить і лягає на душу як тиха молитва* (9, с. 36);

– **«оживати в пам'яті»**. Пор.: *Озираюся у минуле і воно оживає в пам'яті окремими яскравими епізодами. Багато чого забулося, вивітрилося назавжди і його уже ніколи не оживити у вигасаючому мозку...* (9, с. 62);

– **«не вмерти у мені»**. Пор.: *Степ мучить мене своєю красою, своїм чаром. Ще одне не вмерло у мені – ця любов до вільного розкрилля. Тихого шепоту тирси, розкішного буяння червоного воронцю, білопіння ромашки і блакитних спалахів блаватів...* (9, с. 155);

– **«зберегти хвилюючі таємниці»**. Пор.: *Є ріки, що зачаровують з першого погляду, є такі, що вбирають зір і від них важко відвести очі, і такі, що зберігають хвилюючі романтичні таємниці...* (9, с. 100);

– **«скресають згадки»**. Пор.: *Скресають згадки про Мазепу... і вкриваються вечоровою мрякою. Усе зникло і пропало. Нема нічого. І більше не буде...* (9, с. 157);

– **«оновлювати в пам'яті»**. Пор.: *Що ж до моєї скромної персони, то я одержав змогу прочитати у вихідній книжку, котру час від часу слід оновлювати в пам'яті* (14, с. 336).

Однак іноді діарист прагне забути про все те, що з ним сталося протягом життя. Наприклад: *Все б вирвати з душі й оновитися, все б спочатку почати, та несила* (15, с. 173). Фразеологічна одиниця *вирвати з душі* означає «забути». Цей фразеологізм повною мірою відображає відношення комунікантів-реципієнтів до душевного спокою інших людей і, що важливо, до душі діариста. Саме з душі діариста починають розвиватися всі його емоції і переживання, від його душевного стану значно залежить тональність щоденникового повідомлення.

Пам'ять у щоденниковому дискурсі – неохопна й одночасно непощербна, незатерта, а ще вічна, проте має здатність з часом «пригасати» або ж, навпаки, «озиватися». Наприклад: *Яка неохопна пам'ять була в моєї сестри. Як у того героя Ірвіна Шоу-Форстера із оповідання «Сонячний берег річки Лети». Вона пам'ятала все, що будь-коли почула чи прочитала, більше – почула, бо читати не любила і досі не любить. Ця пам'ять добре служила їй піввіку, а тепер починає пригасати. Як свічечка, що вигоріла. Я, на жаль, не міг змагатися з нею, хоч мені теж дістався якийсь одламок того дару* (10, с. 95). Метафоричний образ-порівняння пам'яті зі свічечкою, що вигоріла – наповнює висловлення протиставленням за лінією абстрактного – конкретного й формує модель «пам'ять – свічечка».

Привертає увагу ще одна модель «пам'ять – рослина», найяскравіше представлена уподібненням пам'яті дереву. Наприклад: *І тепер під моїм балконом ростуть три дерева, що їх посадив Михайло Харлампович Пилипенко. Вони ростимуть довго! Але пам'ять про М. Х. Пилипенка, про замічательного артиста, про крепку людину, чесну людину, переросте ці дерева... Пам'ять йому вічна!* (2, с. 512). Саме в такому разі простежується вагомість архетипу світового дерева для українців, а конструкція *Пам'ять йому вічна!* засвідчує тісний зв'язок людської пам'яті з життям і любов'ю.

Такі особливі побудови у щоденниковому дискурсі певною мірою відхиляються від звичайного синтаксичного типу й дають змогу діаристу виражати свої думки й почування в оригінальній формі. Метафоричні фрейми становлять основу моделі «пам'ять», яка є важливим складником українського щоденникового дискурсу. Їхній широкий діапазон щодо форм свого вираження може пов'язуватися з приписуванням об'єкту невластивій для нього семантики. Вони реалізуються в різних типах метафоричних словосполучень. Спільна смислова структура метафори

дає змогу щоденникарю варіювати формальним вираженням поняття і слугувати запорукою її розвитку в діаріуші. У таких метафорах об'єкту приписують властивості іншого поняття.

Окрему увагу звертаємо на ознакові метафори на позначення пам'яті: *Чи забуті ті пам'ятні розмови про душу, спасіння, по загробне життя? Не зважаючи на її похилий вік (була старшою од мене на два з половиною десятки літ), виглядала ще досить бадьорою, вражала свіжістю суджень, глибиною розуму і непощербною пам'яттю... При тому гостро відчувалося, що це жінка великої душі й рідкісного серця* (9, с. 1). За нашими спостереженнями, «непощерна пам'ять» постає в уяві як цілісний образ, що засвідчує міцність, достовірність інформації, поданої діаристом-продуцентом. Поодинокі метафоричні епітети, як-от «незатерта пам'ять», можуть легко трансформуватися в порівняльні конструкції зі сполучниками *ніби, наче, як: незатерта пам'ять – як посланець з тогосвіття*. Наприклад: *У дитинстві вогонь викликав у мене майже містичний жах: підсвідомо відчував, що він посланець з тогосвітня. Чи це озивалася незатерта пам'ять? Поступово прийшла любов до вогню* (9, с. 1).

У щоденниковому дискурсі фіксуємо низку адвербіальних метафор на позначення процесів пам'яті. Такі метафори здебільшого виконують естетичну функцію та реалізують її в контексті всього висловлення: *Здається, тільки раз чи двічі він повзком згадав свою дружину Ганну Половець, доньку білоцерківського полковника Семена Половця, з якою прожив усього кілька років* (9, с. 78). Тут прислівникова обставина *повзком* певною мірою персоніфікується, оскільки ознаки живого переносяться на поняття пам'яті й підсилюється дієсловом *згадав*.

Емоційно-експресивна напруга виникає тоді, коли автор вживає ампліфікаційно-багатоступінчастий прислівниковий ряд стосовно пам'яті: *Важко щось перемінити у цьому світ. Тільки пам'ять людям, на [та] пам'ять лишається велика. Вона поволі – поволеньки виробляє в народу мораль, ідеал. Пам'ять* (15, с. 175).

Процес пам'яті безпосередньо пов'язаний зі згадуванням. Згадувати можна швидко, блискавично: *Зимою часу нема, хоч іноді день може тягнутися нескінченно довго, а безсонна ніч стала вічністю. Та коли вони минуть, то згадуються, як одна хвилина. Велика загадка часу, який так є, ніби його немає* (9, с. 137).

А ще думки можуть виникати часто й навпаки іноді, час від часу: *Думки все частіше звертаються до тих, кого давно нема. У 1943-му в Україні по суті йшла друга мобілізація. Всі ті, хто після оточень опинився вдома, всі оті дядьки в «піджаках» – а їх було мільйони, – йшли на поповнення зовсім поріділих полків і дивізій. Підросло нове покоління, тож разом з батьками масово йшла в армію українська молодь, такі чисті хлопці, як мої брати, що обидва полягли на Дніпрі* (5, с. 87). По суті, тут метафора «думки звертаються до тих, кого давно нема» не лише викликає певні емоції, пов'язані з давно минулими подіями в житті щоденникаря, вони живі, а ще моделюють його мовний простір, сприяють створенню певної картини світу з відповідними реакціями на них, забезпечують достовірність відтвореної інформації.

Слушною є думка І. Завальнюк, яка наголошує: «експресія волюнтативна, узгоджуючись із почуттєвою енергією, оцінюючись і сприймаючись через призму почуттєвості, значно посилюється, що в писемному мовленні відтворюється за допомогою окличної інтонації» [7, с. 199]. А ще пам'ять безпосередньо пов'язана з такими ментальними поняттями, як думка, гадка, свідомість, бажання, сумнів.

В іншому щоденниковому текстовому сегменті замість «пам'ятаю» діарист уживає складну метафоричну конструкцію «той сором живе в мені» як експресивний засіб, що емоційно-образно передає його думки. Наприклад: *Пригадую, я заліз одному негрові в задню кишеню. Я не бачив, дивиться він на мене чи ні, переді мною був могутній зад, в кишені якого стирчала пачка, – і спокусився нею. Запхав обережно два пальці, легенько потяг, оклигав – після ваговитого ляпаса: кров з носа...* Тут простежуємо зв'язок пам'яті із думкою. Або: *Той сором живе в мені й досі. Бачу, як зараз – як на крупному плані кіно: величезна сідниця у формі, в кишені, що віддувається, – пачка цигарок. То був негр – і не солдат, не рядовий* (14, с. 337). Така метафорична конструкція може поширюватися, утворюючи досить складну метафоричну одиницю – метафору-текст. Вона, зазвичай, характеризується інакомовністю – створює цілісний образ, що має метафоричний сенс. Доповнює «Той сором живе в мені й досі. Бачу, як зараз – як на крупному плані кіно». У цьому разі метафора утворює «структурну й смислову основу цілого тексту, так би мовити, його скелет. <...>. Межі метафори і всього тексту тут збігаються. Це цільний метафоричний текст, або текст-метафора» [8, с. 29].

Водночас думки, як і люди, можуть помирати. Наприклад: *Думки помирають, як і люди, як і усе на цьому світі. Але ми спроможні продовжити їх життя, якщо упіймаємо та закарбуємо на папері. При цьому вони щось, звичайно, втрачають, як метелики, нанизані на шпильки. І все ж... Тобто: пишеш не діярюш, а прагнеш упіймати думку* (9, с. 44). Нерідко в таких конструкціях інформацію зосереджено в одному текстовому фрагменті – найчастіше у складних синтаксичних конструкціях із підрядним умови: «можемо продовжити життя своїх думок», але за умови «якщо упіймаємо та закарбуємо на папері». Найвагоміше актуалізоване у функціонально-стилістичному аспекті. У щоденниковому дискурсі такі речення є універсальним синтаксичним конструктом.

Отже, пам'ять є однією з найпродуктивніших метафоричних моделей у щоденниковому дискурсі. Автобіографічна пам'ять живе за своїми законами. Власне механізм пам'яті непростий. Пам'ять – це не лише ресурс (архівне сховище) усього пережитого, інформації, емоцій, умінь і навичок, слів, категорій, а й суперечливий процес спілкування Его з собою, зі своїм минулим, що постійно дистанціюється. Можна стверджувати, що це сума всіх знань діариста про світ і про себе.

Література

1. Брагіна Н. Г. Память в языке и культуре / Н. Г. Брагіна. – М. : Языки славянских культур, 2007. – 514 с.
2. Вишня О. Думи мої, думи мої... [Електронний ресурс] / О. Вишня // Режим доступу : <http://www.ukrlib.com.ua/books/printthebook.php?id=125&bookid=3>.
3. Воля О. Щоденник. Сорок років. 1969–2009 / О. Воля. – К. : Аконіт, 2011. – 1208 с.
4. Гончар О. Т. Щоденники : у 3-х т. : Т. 1 (1943–1967) / (упоряд., підгот. текстів, ілюстр. м-лу В. Д. Гончар. – [2-е вид., вир. і доп.]. – К. : Веселка, 2008. – 455 с.
5. Гончар О. Т. Щоденники : у 3-х т. : Т. 3 (1984–1995) (упоряд., підгот. текстів, ілюстр. м-лу В. Д. Гончар. – [2-г вид., вир. і доп.]. – К. : Веселка, 2008. – 646 с.
6. Довженко О. П. Вибрані твори / Упорядк. текстів та передм. І. Л. Михайлина / О. П. Довженко. – Харків : Веста: Вид-во «Ранок», 2003. – 320 с.
7. Завальнюк І. Я. Синтаксичні одиниці в мові української преси початку ХХІ століття: функціональний і прагмалінгвістичний аспекти : [монографія] / І. Я. Завальнюк. – Вінниця : Нова Книга, 2009. – 400 с.
8. Новикова Е. Г. Особенности речевого жанра дневника / Е. Г. Новикова // Язык. Текст. Дискурс : межвуз. науч. альм. / под ред. Г. Н. Манаенко. – Вып. 3. – Ставрополь : Изд-во ПГЛУ, 2005. – С. 80–89.
9. Петро Сорока. Душа при свічці (Діяріюш Федора Жученка) / Петро Сорока. – Тернопіль : Джура, 2002. – 160 с.
10. Петро Сорока. Рік подвійних райдуг. Денники 2002 року / Петро Сорока. –

Тернопіль : Джура, 2003. – 132 с.

11. Петро Сорока. Денники 2004–2005 років / Петро Сорока. – Тернопіль : СОРОКА, 2006. – 364 с.

12. Петро Сорока. Застиглий вогонь. Денники 2006 року / Петро Сорока. – Тернопіль : СОРОКА, 2007. – 246 с.

13. Петро Сорока. Дерево над водним потоком / Петро Сорока. – Тернопіль : Астон, 2012. – 180 с.

14. Танюк Л. С. Лінія життя (3 щоденників) : у 2 т. :Т. 2: 1971–1980 / Л. С. Танюк. – Харків : Фоліо, 2004. – 558 с.

15. Тютюнник Григір. Образ України здавна й по сьогодні. Щоденники, записники / Григір Тютюнник. – Луганськ : Знання, 2005. – 262 с.

Стаття надійшла до редакції 05.10.2017 р.